

Heidenstam och mordet på riksmarskalken Axel von Fersen

av Håkan Jaldung

I Heidenstams bok "När kastanjerna blommade Minnen från Olshammar" finns ett kapitel med rubriken "Tanter och barndomslekar".

Kapitlet inleds med att Heidenstam berättar att fyra av hans "anförvanter", morfadern Carl Rütterskjöld, mormodern Beata, född von Vegesack, samt tanterna Molly och Lott, under bortåt ett halvt århundrade hade "mötts var dag, kring samma kaffebord och var afton kring samma lampa" i den gamla herrgården på Olshammar. Tant Molly var syster till mormodern och tant Lott var halvsyster till morfadern.

I boken finns också ett kapitel med rubriken "Kring höstlampan". Heidenstam utgår även i detta kapitel från miljön i Olshammar där Heidenstams anförvanter satt kring den lantliga höstlampan och språkade¹. De språkade bl.a. om stora händelser i början av 1800-talet och om mormoderns och tant Mollys far, generalen Ernst von Vegesack (här kallad generalen). Han hade bl.a. utmärkt sig väl i kriget i Pommern 1805–1807 och under 1808–1809 års krig i Finland, särskilt vid det blodiga slaget vid Oravais, där han själv sårades svårt men ändå fortsatte att leda sina mannar.

Enligt uppgifter i en bok med titeln "*Skildring af krigshändelserna i Öster- och Västerbotten 1808–1809*" utgiven första gången 1903 och författad av Carl Johan Ljunggren (1790-1852), en officer i linjen som deltog i slaget vid Oravais, uppträdde generalen på följande sätt på slagfältet vilket nog ger en ganska god bild av generalens karaktär som general:

"-- så måste några av deras detacherade utstå rätt hårda prof, de nämligen hvilka såsom ordonnanser åtföljde general Vegesack, en man som inte skydde att se fienden i synen och sålunda utsatte sig för den häftiga elden".

Generalen var således känd för sin oräddhet, sin handlingskraft och sitt mod. Han blev också en svensk krigshjälte.

Heidenstam hörde berättas om mordet på riksmarskalken Axel von Fersen vid kvällslampan i Olshammar under mitten av 1860-talet. De berättelserna är några av källorna till Heidenstams egen berättelse om det omtalade mordet. Tant Lott dog år 1866 varför Heidenstam kan ha varit fem-sex år gammal vid den tiden. Heidenstams egen beskrivning av generalens agerande i samband med händelserna i centrala Stockholm den 20 juni 1810 då riksmarskalken dödades som den här artikeln handlar om. Det är onekligen en förskräcklig historia.

Bakgrunden till mordet, som definitionsmässigt var en lynchning, var att kungen Gustaf IV Adolf hade avsatts och Karl XIII blivit kung i Sverige. Till kronarvinge efter Karl XIII hade utsetts den danske prinsens Karl August. Vid en exercis på Kvidinge hed i Skåne avled dock den redan krasslige kronprinsen. Riksmarskalken beskylldes för att ha orsakat kronprinsens död. Folkmassans angrepp på riksmarskalken ägde rum när han med sin vagn ingick i processionen med den döde kronprinsen efter att processionen hade anlänt till Stockholm.

---

¹ Språka (dialekt) som betyder samtala, småprata, tala

I Heidenstams bok *"Svenskarna och deras hövdingar Berättelser för unga och gamla"*, utgiven 1910–11, ingår i andra delen, avdelning IX "Den hundraåriga freden", ett kapitel som Heidenstam kallar "Fersen mördas av Stockholms pöbel". Heidenstam skriver bl.a.:

"Så snart han kom ut på gatan, anfölls han ännu häftigare med hugg och slag av käppar och paraplyer. I hörnet vid Riddarhustorget satt general Vegesack till häst. Fersen klängde sig fast vid betslet, men hästen stegrade sig, och det var nära, att Vegesack hade kastats ur sadeln och fallit under fötterna på de vettvilliga slagskämparna. De spottade generalen i ansiktet och ryckte av honom värjan, och först nästa morgon blev den återlämnad till honom i hans hem av en person, som infann sig förklädd till sjöman".

*Riksmarskalken Axel von Fersen (1755–1810) och generalen Ernst von Vegesack (1763–1818).
Nedan: Rummet i Olshammars herrgård där Heidenstams anhöriga träffades för att språka*

Vi kan anta att Heidenstam gjorde vissa historiska källstudier kring det händelseförlopp som han beskriver i boken.

Heidenstam innehade själv åtskilliga volymer med gustavianska memoarer och brev och var intresserad av tidsperioden av personliga skäl. Bo Ollén, författare till boken *"Heidenstam som barnboksförfattare Om svenskarna och deras hövdingar"*, utkom 1992, har angett att Heidenstam bl.a. studerade Schücks historietgåva om händelsen samt hade uppmärksammat vissa detaljer från Claes Lundins & August Strindbergs *"Gamla Stockholm"* från 1880–1882,

Det är dock först senare, under vintern 1921–1922, som Heidenstam bedrev mer omfattande källstudier i biblioteket på slottet Hesselbyholm kring händelsen som hade inträffat mer än hundra år tidigare. Lynchningen blir naturligtvis än mer nära och dramatisk för Heidenstam då generalen Vegesack var far till Heidenstams mormor Beata och en av "tanterna", tant Molly.

Vilken information var det som fanns tillgänglig för Heidenstam, utöver hans minnen från anförvatternas berättelser som han hört på Olshammar, och som gjorde att Heidenstam hade så svårt att skriva släkthistorien om just generalen?

I tidskriften *Samlaren*, Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning, årgång 121, finns en analytisk artikel *"Minnets förvandling, En studie av Heidenstams självbiografi När kastanjerna blommade"* av Marie Jacobsson. I artikeln tar författaren upp två historiska verk som hon anger att Heidenstam hade studerat på Hesselbyholm.

Det ena verket är *"Memoarer"* som skrevs av greven Anders Skjöldebrandt, utgivna 1903–1904. Skjöldebrandt var allmänt kritisk till generalen. Skjöldebrandt var farbror till tant Lott vilket skapar ytterligare intresse kring sammansättningen av personkretsen som samlades under kvällslampan på Olshammar. Tant Lott avled som nämnts då Heidenstam var högst sex år varför han rimligtvis inte kan ha så precisa minnen av vad tant Lott, mormodern och tant Molly kan ha berättat från lynchningen av riksmarskalken. Skjöldebrandt beskrev lynchningen på följande sätt i sina memoarer:

"Fersen, ensam bland sina mördare, kom att nalkas general Vegesacks häst och ville fästa sig vid den, men Vegesack (en mecklenburgare i svensk tjänst) hotade att hugga honom, om han ej släppte. Nu blev offret släpadt tvärt igenom en bataljon af första gardet, in på rådstugården"

Det andra verket var översten Salomon Brelins bok med titeln *"Anteckningar 1809–1818"* utgiven år 1900. Brelin var ett ögonvittne som stod i ett fönster intill platsen för lynchningen. Han nämnde inte alls värjan som framgår av följande text:

"Af slag och plågor neddignande, nappade Fersen hastigt tag uti Vegesacks betsel för att hålla sig uppe och sade då till honom på fransyska: "Fräls mig, om ni kan." Denne teg och gjorde intet. Men dess häst däremot sparkade och slog och reste sig ofta upp, då Fersen, som höll hårt uti, ej ville släppa dess betsel och, då han ej kunde stå, neddrog hästens hufvud. Folket, som drog i Fersen, gjorde att denne drog i hästen, och hästen svängde sig och lyfte genom stegring den annars länge Fersen stundom än högre - - - Men detta varade ej länge. Generalen med hatten i hand hade göra nog hålla sig på hästen vid denna lek och hann ej sansa sig och säga ett ord till gardesregementet, hvars

första pluton stod 10 steg ifrån honom. Uti en hast ryckte de den utmattade Fersen från honom”.

Heidenstam upprättade en ofullständig innehållsförteckning till boken ”När kastanjerna *blommade*”. Kapitlet Kring höstlampan gav Heidenstam undertexterna: ”Ett krigaröde. En minut under Fersenska mordet. Fattigdom. Frivillig hungersnöd” dvs. en kort biografi över generalens liv.

Kate Bang, som följde och deltog i arbetet med nedtecknandet av Heidenstams minnen, framhöll de svårigheter som Heidenstam hade vid utformandet av texten kring generalen. Kate Bang skriver att Heidenstam utarbetade flera varianter av just kapitlet ”Kring höstlampan” där Heidenstam sökte göra en avvägning mellan de positiva berättelser om generalen som berättats av mormodern och tant Molly och de mer negativa uppgifterna kring generalen som fanns tillgängliga i skriftliga källor.

Här inriktar vi oss enbart på den kortvariga stunden i generalens liv som försatte Heidenstam i sådant bryderi när han skulle skriva sin släktberättelse om generalen och generalens roll vid lynchningen av en av rikets främsta företrädare. Det var inte helt lätt för Heidenstam att förena sin berättelse om den i barndomen omtalade hjälten med historievetenskapens kritiska syn på generalen.

Det är huvudsakligen tre frågor som Heidenstam hade att ta ställning till när han skrev om generalen och lynchningen.

Hur skulle han beskriva generalens agerande under de dramatiska minuter när von Fersen lynchades till döds utan att på platsen uppställda soldater varken beordrades eller ingrep för att skydda honom? Vilka besvärande uppgifter om generalen kunde Heidenstam utelämna? Hur förklara generalens oförklarliga passivitet vid lynchningen?

Det borde ha framstått som uppenbart för den i grymma krig så erfarne generalen, att riksmarskalken inte skulle överleva folkmassans angrepp.

Generalerna Adlercreutz och Vegesack hade fått låna hästar i hovstallet och red tillsammans till Stora Nygatan där de båda generalerna såg att riksmarskalken angreps av en aggressiv folkmassa. Vegesack red således inte någon av sina egna hästar vilket möjligen kan förklara de svårigheter som han senare hade att hålla hästen på plats och förhindra att hästen stegrade sig.

Adlercreutz sökte avleda folkmassan genom att försöka locka med sig folkmassan längs gatan medan Vegesack satt till häst på platsen för angreppet på riksmarskalken. Riksmarskalken fördes in i ett hus enligt Heidenstams berättelse. Så här förlöpte händelserna enligt Heidenstam text i ”*När kastanjerna blommade*”, kapitlet ”Under höstlampan”:

”Länge dröjde det ej innan Fersen - - - åter kom ut på gatan till nya hugg och slag.

Slutligen nådde han fram till Vegesack och anropade honom om hjälp.

Vegesack lyckades då att några ögonblick skydda honom genom att ställa honom mellan hästens ena sida och husväggen.

Fersen vacklade och, nära att segna, grep han i sin ångest fatt i hästens båda tyglar. Därvid stegrade sig den skrämde hästen flera gånger och lyfte den olycklige så högt, att allt folk kunde se hans blodiga skepnad.

Då hästen omsider fick fast fot på marken igen, kände Vegesack hur en stark arm bakifrån försökte att draga honom ur sadeln och därvid grep fast om hans värjegehång. Detta slets av och värjan följde med. Utan den kunde Vegesack ej försvara Fersen.

"Till tjuvkällaren med Fersen", skrålade folket men gav sig ändå tid nu, då Vegesack mist sitt vapen, att dra i svansen på hans häst.

Under tiden knuffade folkmassan Fersen utåt Riddarhustorget och fortsatte att skräna: "Till rådstun me'n!"

En timme därefter låg Fersen ihjältrampad, naken och nedspottad framför Stockholms rådhustrappa."

Heidenstam skriver att generalen blev fråntagen sin värja. Han skriver vidare i kapitlet att först på femte dagen efter händelsen kom generalen hem till familjen och att ungefär samtidigt kom ett bud från polisen och återlämnade generalens värja. Närmare beskrivning saknas kring generalens agerande i Heidenstams version av händelsen. Heidenstam tar inte alls upp de uppgifter som finns om att generalen hade använt sin värja mot riksmarskalken för att få honom att släppa tyglarna och kommenterar inte att närvarande befäl och soldater att inte beordrades av generalen att ingripa.

Vi återvänder därför till Heidenstams källstudier 1921–22 på Hässelbyholm och senare på Övralid. Källstudierna borde ha gett Heidenstam mer underlag kring generalens agerande.

Heidenstam hade, även den här gången, uppenbarligen att ta ställning till tre allvarliga tillkortakommanden som tillvitades generalen om vi bortser från att han borde ha kunnat hantera hästen bättre än som synes ha varit fallet. Generalens tillkortakommanden var sammanfattningsvis:

- Generalen fråntogs sin värja (familjeberättelsen enligt "Kring höstlampan")
- Generalen tvingades att hota Fersen med sin värja när denne hängde i tygeln (Skjöldebrandt)
- Generalen utnyttjade inte sin kommandorätt och beordrade inte närvarande soldater att ingripa (Brelín)

Heidenstam bortsåg från de båda senare påståendena och angav förlusten av värjan som orsak till att generalen inte kunde ingripa och skydda riksmarskalken. Det är ett av exemplen på att Heidenstam hade svårigheter att korrekt hantera fiktion och historiska fakta.

Kate Bang har en förklaring till detta förhållande då hon skriver att Heidenstams syfte med sin berättelse om generalen i "Kring höstlampan" var att "det trofasta och tappra" skulle dominera över "det mörka och klandervärda".

Det är en helt rimlig slutsats som Marie Jacobsson för fram i sin artikel att den "väg Heidenstam valde ledde till att dikten till slut kom att överväga sanningen".

Efter Heidenstams död har flera böcker getts ut som innehåller beskrivningar av lynchningen av von Fersen. En sådan beskrivning finns i Gardar Sahlbergs bok från år 1947 "*Fersenska mordet Hur kunde det hända?*" Boken sammanfattar ett händelseförlopp som kan härledas från tidigare beskrivningar av händelsen. Sahlbergs undersökning leder fram till att ytterligare uppgifter framkom och han skriver bl.a. att generalen Adlercreutz mötte Vegesack och hovstallmästaren Rålamb och fortsätter:

"Vad de hade att berätta om stenkastningen och Fersens hotade läge gjorde honom ännu oroligare. Han beslöt att rida

dit och Vegesack lovade att följa med. De fick ett par ridhästar i hovstallet”.

De båda generalerna red tillsammans till platsen och Adlercreutz försökte avleda folkmassan. Vegesack stannade kvar på platsen där riksmarskalken kastats omkull. En löjtnant Düben reste upp riksmarskalken och Sahlberg skriver:

”Löjtnanten såg general Vegesack sitta till häst i gathörnet och hoppades att denne skulle kunna hjälpa honom. Generalen, som en gång själv svårt sårad hade fört den vikkande svenska truppstyrkan undan angripande fransmän bakom Stralsunds murar, han som i finska kriget anförde de svenska trupperna i det blodiga slaget vid Oravais, kunde denna dag inte befalla några gardister att föra den halvt ihjälslagna riksmarskalken i säkerhet.

Düben släpade sin skyddsling de tjugo alnarna fram till Vegesack. Generalen sökte styra sin häst så att Fersen skulle komma mellan den och husväggen.

-Passez de l'autre cote de cheval! ("Gå till den andra sidan av hästen!") ropade han.

-Sauvez-moi, si vous pouvez! ("Rädda mig om ni kan!") bönföll Fersen och grep med vänstra handen tag i en tygel för att hålla sig upprätt. Med den högra ville han taga Vegesack om livet men fick samtidigt ett hårt slag på armen. I stället ställde han sig framför hästen och grep med bägge händerna i tyglarna. Han gick baklänges och drog hästen med sig. Han fick äntligen en stunds andrum. - - -
- -

Någon ryckte hästen i svansen, den oroades och stegrade sig. Fersen lyftes med upp, så att hans blodiga huvud blev synligt vida omkring. Vegesack irriterades, han måste ägna all uppmärksamhet åt hästen och utsattes själv för ett angrepp. Några karlar högg tag i hans värjegehång för att rycka ner honom från hästryggen, men gehänget slets sönder och värjan blev deras byte. En karl lyfte sin käpp för att slå till.

-Låt bli honom, skrek en annan. Det är ju general Vegesack”.

Heidenstams slutsats var att generalen på grund av att han tappat sin värja inte kunde försvara riksmarskalken. Sahlberg kom fram till en annan slutsats rörande generalens tillkortakommande med att skydda riksmarskalken och skriver:

”Vegesack hade gjort en slät figur. Men vem kunde egentligen begära att han helhjärtat skulle försvara det gustavianska partiets mest prominente företrädare? Gustav IV Adolf hade ställt Vegesack inför rätta för subordinationsbrott under finska kriget. Tack vare statskuppen 1809 hade han undgått att straffas för ett brott som han aldrig begått. Det var en skymf som han inte hade glömt. Inte ville

han se prins Gustaf vald till tronföljare. Han fick syn på en släkting och ropade åt honom att försöka få tag i hans värja. Så red han bort på Stora Nygatan, där trängseln ej längre var så stor och försökte liksom Adlercreutz locka folket med sig.

Under år 2006 har Herman Lindqvist gett ut en bok om händelsen: *"Mordet på Axel von Fersen"*. Utan att särskilt lyfta fram generalens agerande i texten är det nog ändå Lindqvist som indirekt tydligast beskriver generalens tillkortakommande vid händelsen. Så här beskriver Lindqvist vad som hände på platsen intill generalen:

Löjtnanten von Düben såg generalen sitta på sin häst inte långt från platsen och hoppades på att generalen skulle hjälpa von Fersen som nu lyckades komma in mellan generalens häst och en husvägg.

"Rädda mig om ni kan, bad Fersen, och grep tag om hästens tyglar. Han började dra hästen med sig. Någon ryckte hästen i svansen, den oroades och stegrade sig. Fersen tappade taget, medan von Vegesack kämpade vilt för att inte ramla av. Nya armar sträcktes fram för att rycka håret av Fersen samtidigt som han föstes gatan fram av den sammanpackade folkmassan. Han såg Svea livgarde på Riddarhustorget, men soldaterna stod med sina gevär på axeln."

Läget i anslutning till platsen där lynchningen slutligen genomförde beskriver Lindqvist på följande sätt:

"Gossar fräls mig! ropade riksmarskalken till livgardisterna.

Där stod eliten i den svenska armén och såg hur bara några meter från den näst högste i rang i Sverige, riksmarskalken, en av Rikets Herrar, statsrådet och generalen, greve Axel von Fersen grovt misshandlad av en berusad pöbel".

Lindqvist skriver också att några soldater i ledet ville ingripa och hjälpa Fersen men hölls tillbaka av sitt närmaste befäl.

Mina frågor och kommentarer kring händelsen är bl.a. följande:

De båda generalerna Adlercreutz' och von Vegesacks samlade agerande väcker misstro. Vilka order hade Adlercreutz fått och av vem? Och vilka order gav Adlercreutz, som var högst i rang av de båda generalerna, till von Vegesack?

Tillgängliga källor visar, utöver att inte någon av generalerna Adlercreutz och von Vegesack utnyttjade sin kommandorätt, och att ett mer kraftfullt agerande av de båda generalerna på platsen för lynchningen sannolikt hade kunnat förhindra lynchningen och räddat riksmarskalken.

Heidenstam angav omständigheten att generalen tappade sin värja som orsak till generalens passivitet när Fersen lynchades till döds. Det är en fiktion. Att lynchningen kunde genomföras av pöbeln var avgjort ett tillkortakommande för generalen, som ansågs vara orädd, handlingskraftig och modig.

Det är sannolikt främst omständigheten, att generalen underlät att utnyttja sin kommandorätt i samband med lynchningen, dvs. rätten och skyldigheten att som general beordra de uppställda befälen och soldaterna att ingripa, skydda och rädda von Fersen, som gjorde det så svårt för Heidenstam att skriva om händelsen i sina minnen från Olshammar. Generalen var dock ingalunda ensam om att

underlåta att fullgöra sina skyldigheter. Den "fryntlige" generalen Adlercreutz borde ha granskats betydligt mer ingående än vad som senare skedde och sannolikt ännu fler personer inom rikets styrelse.

Adlercreutz utnämndes senare till befälhavare över Stockholms garnison där för övrigt tant Lotts farbror Anders Skjöldebrandt blev chef för polisen. Det är framgångsrika karriärer i jämförelse med den utblottade von Vegesacks fortsatta karriär. Generalen avled av självsvalt år 1818.